

MAGDALENA GAŚOWSKA

<https://orcid.org/0000-0002-2781-0797>

Uniwersytet w Białymstoku

Kobieca asceza w niemieckim pietyzmie na przełomie XVII i XVIII wieku. Listy Wiary jako źródło do badania dziejów religijności kobiet¹

Streszczenie

Pisma Philippa Jakoba Spenera na temat pietyzmu kobiet miały dla nich sprzeczne przesłanie: z jednej strony pietysta wzywał do reformy, ogłosił kapłaństwo wszystkich wierzących i zachęcał kobiety do bycia kowalami własnego rozwoju duchowego; z drugiej strony myślenie przywódców pietystycznych niewiele różniło się od tradycyjnych poglądów na kobiety i ich poddanie się mężczyznom. Sam Spener wahał się, jakie role i zaangażowanie są otwarte dla kobiet. W *Duchowym kapłaństwie* z 1677 r. zachęcał kobiety do czytania i interpretowania Biblii. Miały pełne prawo dyskutować o Piśmie Świętym oraz pouczać współwyznawców. Zauważał nawet, że w niektórych domach są kobiety, które Bóg pobłogosławił zrozumieniem i które rozmawiają z rodzinami na spotkaniu w kościele domowym. Philipp Jakob Spener miał głębokie zastrzeżenia do kobiet proroków, od ich pierwszego pojawienia się na początku 1690 r., bardziej niż A. H. Francke. Spener był zasadniczo otwarty na możliwość ekstatycznych przeżyć i bezpośrednich objawień od Boga, ale szybko zaczął je analizować, ponieważ Biblia ostrzega przed fałszywymi prorokami, którzy pojawiają się w dniach ostatecznych. Pod wpływem

¹ Publikacja przygotowana/finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą DIALOG w latach 2019–2021. Jest wynikiem udziału w projekcie badawczym pt. „Ośrodek badań historii kobiet”, nr 0016/DLG/2019/10.

Spenera Francke ostatecznie odrzucił autorytet ekstatycznych przeżyć kobiet i zawartego w nich przesłania.

Słowa kluczowe: asceza, luteranizm, Spener, kobieta, pobożność

WOMAN'S ASCETICISM IN GERMAN PIETISM AT THE TURN OF THE 17TH AND 18TH CENTURIES. LETTERS OF FAITH AS A SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF WOMEN'S RELIGIOSITY

Abstract

The writings of Philipp Jakob Spener about women of pietism had a contradictory message for them: on the one hand, the pietist called for reform, proclaimed the priesthood of all believers and encouraged women to be smiths of their own spiritual development; on the other hand, the thinking of pietist leaders differed little from traditional views on women and their submission to men. Philipp Jakob Spener himself hesitated what roles and commitment are open to women. In the "spiritual priesthood" of 1677, he encouraged women to read and interpret the Bible. They had full right to discuss the Scriptures and instruct fellow believers. He even noticed that in some homes there were women who God blessed with understanding and who talk to families at a meeting in the home church. Philipp Jakob Spener had deep reservations about female prophets since their first appearance in the early 1690 more than A. H. Francke. Spener was essentially open to the possibility of ecstatic experiences and direct revelations from God, but soon began to analyze them, because the Bible warns of false prophets who will appear in the last days. Influenced by Spener, Francke finally rejected the authority of women's ecstatic experiences and the message they contained.

Keywords: asceticism, Lutheranism, Spener, woman, devotion

Wprowadzenie

Ascezą nazywamy dobrowolne wyrzeczenie się dóbr materialnych, uciech cielesnych, relacji społecznych oraz ograniczenie jedzenia i snu w celu dostąpienia świętości, doskonałości wewnętrznej oraz czystości, co w konsekwencji ma prowadzić do zbawienia i świętości². Podstawą funkcjonowania każdego ascety jest zawarty w Nowym Testamencie

² Edward Ozorowski, *Słownik podstawowych pojęć teologicznych*, (Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2007), 17.

osiem błogosławieństw, których wierne wypełnianie daje radość i spokój³. W chrześcijaństwie podstawą ascezy pozostaje również wiara w zbawczą rolę cierpienia, dzięki któremu już za życia człowiek staje się uświęcony.

Jedną z pierwszych form ascezy był ascetyzm o charakterze puustelniczym, polegający na samotnym życiu mnichów, ale skupionych w jedną grupę wyznaniową i majątkową. Obecnie niezwykle popularna stała się asceza wewnętrzna polegająca na braku odseparowania od otoczenia, ale jednocześnie kładąca nacisk na codziennie zabieganie o zbawienie poprzez czyny, myśli i słowa⁴.

Mnisi egipscy ustanowili szczególny rodzaj ascezy. Podstawą ich funkcjonowania było opieranie się na mądrości starców i ojców duchowych, którzy wskazywali mnichom, jak mają się modlić i na czym ma polegać ich umartwienie. Do najbardziej powszechnych środków stosowanych w ascezie zaliczyć należy: post, wstrzemięźliwość seksualną, noszenie włosiennicy oraz czasami brak higieny. Znane są przypadki także kastracji⁵.

Sytuacja ascetów uległa zmianie pod koniec średniowiecza. Prymat papieża, wiara w łaskę Bożą oraz przede wszystkim asceza przeżywały kryzys. Niewola awiniońska czy wszechobecny nepotyzm doprowadziły do upadku zasady mówiącej o wyższość papieża nad władcą. Jednocześnie także i asceza klasztorna przeżywała kryzys. Dawno przestała mieć głęboki, duchowy wymiar i zamieniła się w mechaniczne odmawianie modlitw, przestrzeganie postów oraz czynienie dobrych uczynków. Coraz otwarciej zaczęto krytykować mistycyzm i wiarę w cudowną moc przedmiotów-relikwii. Europa zmierzała do zmian, a zapoczątkował je w 1517 r. Marcin Luter. Jednak zanim do tego doszło, sam Luter zmagał się z licznymi obawami i lękami. Heinz Schilling zauważa, że:

Starzał się jak najdokładniej wypełniać wszystkie obowiązki religijne i świeckie. Jego zatroskanie o zbawienie duszy oraz lęk przed niespodziewaną śmiercią, która nagle i bez przygotowania kazałaby mu stanąć przed obliczem boskiego sędziego, nie zniknęły bowiem wraz ze wstąpieniem do klasztoru. Przeciwnie, pobożne praktyki, którym się oddawał z największą gorliwością ... zdawały się tylko potęgować jego lęk, że zawiedzie w chwili próby przed obliczem Chrystusa, sędziego

³ Mt 5, 1–11.

⁴ Janusz T. Maciuszko, „Asceza”, w: *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 1, (Warszawa : Polskie Wydawnictwo Naukowe, 2001), 353.

⁵ Ewa Wipszycka, „Egipt – ojczyzna mnichów”, w: Marek Starowiejski (oprac.), *Apoftegmaty Ojców Pustyni*, t. 1, (Warszawa : Akademia Teologii Katolickiej, 1986), 17–47.

świata. ... Te przerażające wizje należało rozwiewać za pomocą coraz to nowych i coraz surowszych praktyk pokutnych, bo przecież Kościół obiecywał, że da się wejść do Królestwa Niebieskiego dzięki pobożnym uczynom. Przez całe lata Luter tkwił w tym ustawicznie się odnawiającym kręgu strachu i przymusu działania. Medytował, odmawiał różaniec, śpiewał pieśni z psalterza aż do wyczerpania i popadnięcia w chroniczną bezsenność. Jednocześnie te praktyki doprowadzały go do rozpacz, ponieważ uważał, że robi jeszcze za mało i że ściągnie na siebie gniew a nie wybaczenie⁶.

Marcin Luter już po wystąpieniu z klasztoru wielokrotnie wyrażał swoją opinię na temat klasztorów, za każdym razem wielokrotnie potępiając monastycyzm⁷.

Niemiecki pietyzm

Aby dokładnie określić zjawisko, jakim w XVII–XVIII w. był pietyzm, należy zacząć od ortodoksji luterańskiej, jej reguł dotyczących wyznania oraz samych wyznawców. Ortodoksja luterańska rozpoczęła się w 1580 r. po ukazaniu się *Księgi zgody (Liber Concordia)*, natomiast koniec ortodoksji przypada na początek Oświecenia. Wydana za panowania Augusta Wetty (1526–1586)⁸ *Księga zgody* była zbiorem ksiąg wyznaniowych powstałych jeszcze za życia Marcina Lutra. Należały do nich: *Mały katechizm* i *Duży katechizm* (1529), *Wyznanie augsburskie* (1530) autorstwa Filipa Melanchtona, a także tego samego autora *Obrońca wyznania augsburskiego* (1530), *Artykuły szmalkaldzkie* (1537), *Księga Bergska* (1577) oraz *Traktat o władzy i prymacie papieża* (1537). W *Księdze zgody*, jak przystało na dzieło religijne, znajdują się również *Apostolskie wyznanie wiary*, *Nicejsko-konstantynopolitańskie wyznanie wiary* oraz *Atanazjańskie wyznanie wiary*⁹. Ortodoksję dzielimy na trzy

⁶ Heinz Schilling, *Marcin Luter. Buntownik w czasach przełomu*, tłum. J. Kałużny, (Poznań : Wydawnictwo Nauka i Innowacja, 2017), 87.

⁷ Ibidem.

⁸ Małgorzata Brzoza-Hertmanowicz, Kamil Stepan, *Słownik władców świata*, (Kraków : PIW, 2005).

⁹ Andrzej Buzek, *Historia kościoła*, (Warszawa : Wydawnictwo Diecezjalne Stan, 1957), 156–173, 271; *Księgi wyznaniowe Kościoła luterańskiego*, (Bielsko-Biała : Wydawnictwo Augustana, 2003), 18–19.

okresy: wczesną obejmującą lata 1580–1600, zaawansowaną (wysoką)¹⁰ – lata 1600–1685 oraz późną – lata 1685–1730.

Podstawą ortodoksji luterkańskiej była Biblia. Wierzano w trzy zasady zaczerpnięte z Pisma Świętego, a mianowicie, że człowiek zasługuje na potępienie i piekło, gdyż już sam Adam w raju udowodnił, że jest grzeszny. Druga zasada natomiast daje nadzieję, bo przecież sam Chrystus, Syn Boży, umarł za nas i nasze grzechy. Trzecia zasada ortodoksji nakazuje wiernym wiarę w łaskę Chrystusa jako podstawę zbawienia duszy.

Poza *Księgą zgody* oraz Biblią ortodoksyjni luteranie opierali się na dogmatach, z których wynikała nietolerancja społeczna i religijna. Przykładem może służyć wydarzenie z okresu wojny trzydziestoletniej, kiedy luteranie z Saksonii ociągali się z pomocą kalwinom zamieszkałym w południowych Niemczech i Czechach. Nadworny kaznodzieja Hōe von Hōenegg pokusił się o ukucie twierdzenia, że kalwiniści są „gorszymi wrogami prawdy, niż katolicy”¹¹.

Ortodoksję często gubiło

głoszenie prawdziwej nauki, czuwanie z przesadną gorliwością nad tym, by ogół wiernych uczęszczał pilnie do kościoła słuchać prawdziwej nauki, mniej zaś troszczyła się o to, by nauka ta budziła żywą wiarę w sercach i łączyła się z czystym chrześcijańskim życiem. Daleką więc była ortodoksja od ewangelicznego ideału, jaki Kościołowi postawiła reformacja; można by ją nazwać ewangelicką scholastyką. Jednakże mimo tych wad ortodoksja przyniosła Kościołowi ewangelicko-augsburskiemu w Niemczech w XVII w. wielkie zasługi ... podniesienia ludności z upadku moralnego po wojnie 30-letniej¹².

Władza coraz częściej zauważała, że na terenie jej podległym panują nierówność społeczna oraz nienawiść do innowierców. Hohenzollernowie dążyli do osłabienia ortodoksji luterkańskiej, wskazując przy tym jej niedoskonałości i przestarzałą formułę, być może nawet nie zauważając, że sami doprowadzili swą polityką do pogłębienia się ortodoksji

¹⁰ W historiografii anglojęzycznej okres ten nazywany jest „high orthodoxy”, natomiast w dziełach niemieckojęzycznych występuje pod nazwą „hōhe Orthodoxie”, co w obu przypadkach możemy przetłumaczyć na „wysoka ortodoksja”.

¹¹ Andrzej Buzek, *Historia kościoła*, 273.

¹² Ibidem; Markus Matthias, „Pietism and Protestant orthodoxy”, w: Douglas H. Schantz (ed.), *A companion to German Pietism 1600–1800*, (Leiden–Boston : Brill, 2014), 17–42.

luteranńskiej. W 1613 r. kierujący się wyłącznie względami ekonomicznymi Jan Zygmunt Hohenzollern dopuścił się bowiem konwersji z luteranizmu na kalwinizm. Jego poddani nie poszli jednak w jego ślady, pozostając luteranami. W monarchii z tego powodu coraz częściej dochodziło do waśni i nieporozumień. Stan ten trwał całymi latami, co wskazywało, że w kościele luteranским zaszła potrzeba reformy i zastąpienia ortodoksji luteranńskiej bardziej liberalnym nurtem¹³.

W XVII w. na fundamentach ortodoksji wyrósł nowy nurt – pietyzm. Odwoływał się on do objawienia Bożego oraz symbolicznych ksiąg kościoła. Dbał o złagodzenie surowości ortodoksyjnej luteranńskiej teologii, jednocześnie bliżej przyglądając się etyce i równości społecznej. Pomysłodawcą i założycielem nurtu był teolog luteranński Philipp Jakob Spener (1635–1705). Problemy luteranńskiej ortodoksji dotyczyły nie tylko monarchii Hohenzollernów, ale wychodziły daleko poza obszar Brandenburgii. Tak jak kłopoty z ortodoksją, tak i pietyzm miał charakter ogólnoeuropejski. Swymi korzeniami sięgał do holenderskiego kalwinizmu, hiszpańsko-francuskiego kwietyzmu i angielskiego purytanizmu¹⁴.

Pietyzmem nazywamy nurt religijny w luteranizmie zapoczątkowany w XVII w., który kładł nacisk na modlitwę, aktywne życie religijne, czytanie Biblii oraz wszelką pomoc, także materialną, skierowaną do potrzebujących. Zwolennicy tego nurtu zaczęli coraz częściej zadawać pytania dotyczące istoty wiary oraz zastanawiali się nad Kościołem jako zbiorowością. W 1670 r. Spener – twórca pietyzmu – rozpoczął nawoływać wiernych do tworzenia i uczestnictwa w *collegia pietatis*, których zadaniem było odnowienie żywej wiary luteran. Postulował, aby wierni tworzyli w domu miejsca modlitw i spotkań religijnych połączonych z czytaniem i interpretowaniem Biblii. Jako pierwszy z podobnym pomysłem wyszedł teolog kalwiński Theodor Undereyck w 1661 r. U Undereycka miały one charakter indywidualnych „laboratoriów pobożnościowych”, natomiast Spener pragnął wprowadzić zmiany na szeroką skalę.

Pietyści starali się rozbudzić w wiernych uczucia religijne. W tym celu modlili się, studiowali Pismo Święte oraz podkreślali, jak ważne dla odnowy człowieka jest nawrócenie religijne. Słowa ‘pietysta’ jako

¹³ Bogdan Wachowiak, *Prusy w okresie monarchii absolutnej (1701–1806)*, (Poznań : Polska Akademia Nauk, 2010), 745.

¹⁴ Hartmut Lehmann, Heinz Schilling, Hans-Jürgen Schrader, *Jansenismus, Quietismus, Pietismus. Im Auftrag der Historischen Kommission zur Erforschung des Pietismus*, (Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2002), 136–171.

pierwszy użył profesor poezji z Lipska Joachim Feller w sierpniu 1689 r. w napisanym na cześć zmarłego studenta teologii Maxa Borna sonecie, w którym odpowiada na pytanie, kim jest pietysta. Jego zdaniem to osoba studiująca słowo Boże.

Pietyzm zmierzał bowiem do odnowienia religijnego i moralnego przez odrodzenie z grzechu do łaski, a z jej pomocą udoskonalenia osobistego i bliźnich. Istotą pietyzmu było wewnętrzne przewyciężenie grzechów i słabości w drodze głębokich przeżyć uczuciowych i metodycznej, codziennej pracy nad sobą oraz nad i z innymi, służące przebudzeniu i polepszeniu ludzi i całego świata, bez zbytniego roztrząsania spraw doktrynalnych. Owo przebudzenie miało się wyrażać w stałej samokontroli trwania w stanie łaski, w celu indywidualnego, nieustannego, świadomego i aktywnego udziału w kształtowaniu nowego społeczeństwa i otaczającego go świata. W tym celu wyrażała się idea powszechnego kapłaństwa. Pietyzm był więc uniwersalnym ruchem religijnym i społecznym, reformacją świata, a nie reformacją reformacji¹⁵.

Philip Jakob Spener dostrzegał konieczność „nowego narodzenia” i wprowadzenia w życie ascezy. Wielu pietystów było zwolennikami owego „nowego narodzenia” we wspólnocie, jednocześnie kładąc nacisk na to, że „nowe narodzenie” musi mieć swoje korzenie w pokucie i nawróceniu. Wspólnota pietystyczna unikała rozrywek, takich jak taniec, teatr i publiczne gry.

Niekonwencjonalne w nauczaniu Spenera, co odróżniało go od innych teologów, było wprowadzenie powszechnego kapłaństwa wspólnoty. Opowiadał się za tym, że nadrzędną rolę w społeczności religijnej powinien pełnić pastor, jednak w nagłych przypadkach nie wykluczał zastąpienia go osobą świecką, także kobietą.

Asceza kobiet

Do dzisiaj połączenie kobiety z nurtem pietystycznym budzi kontrowersje i sprzeczne opinie wśród luteran i luterkańskiej hierarchii kościelnej. Pomimo tego chciałabym zaprezentować przedstawicielki tak zwanej drugiej fali pietyzmu – kobiety ascetki.

¹⁵ Bogdan Wachowiak, *Prusy w okresie monarchii, 748–749*.

Pod koniec XVII w. wśród pietystów powstała „kultura biograficzna”, która zachowała pamięć o męskich i żeńskich członkach wspólnot i ich pobożności po ich śmierci. Ta praktyka zachowania i przekazywania (*Tradierung*) pamięci pobożności stała się istotnym elementem kultury pietystycznej klasy średniej. Portrety członków rodziny przybrały formę krótkiej historii życia (*Lebenslauf*) lub relacji z ostatnich godzin i mijania (*Letzte-Stunden-Berichte*). Najczęściej jednak w tej grupie źródeł mamy do czynienia z pamiętnikami i osobistymi zapiskami zwanymi Listami Wiary.

Wykorzystanie pamiętników do badania dziejów pozwala przyrzeć się dokładniej i bardziej szczegółowo nawet najbardziej osobistemu obszarowi życia. Pamiętniki pomimo swojej specyfiki są bardzo cennym źródłem informacji, a niewymuszona szczerłość i wylewność autora pozwala nam lepiej zrozumieć jego myśli, czyny i uczucia. Jednakże należy przy tym pamiętać, że ta grupa źródeł potrafi być zawodna i mało obiektywna. Autor często pomija rzeczywistość kulturową czy polityczną, skupia się natomiast na osobistych odczuciach i upodobaniach. Jednak i w tej subiektywnej grupie źródeł naukowiec dostrzec może ogromny potencjał badawczy – możemy zajmować się grupą społeczną, zmianami zachodzącymi w konkretnym regionie, a także dziejami jednostki. Pamiętniki i osobiste zapiski są doskonałym źródłem dla wszystkich chcących zagłębić się w życiu przodków¹⁶.

To najczęściej kobiety, członkinie wspólnot religijnych czy rodzinnych odpowiedzialne były za gromadzenie i przechowywanie niezbędnych dokumentów, takich jak pamiętniki, listy i autobiografie. Do początków XIX w. dziedzictwo biograficzne obejmowało zarówno mężczyzn, jak i kobiety z różnych środowisk społecznych. Ta kultura biograficzna została również wyrażona poprzez biograficzne publikacje zbiorowe zajmujące setki tomów znajdujących się między innymi w kolegium pietystycznym w Halle oraz archiwum Morawian w Herrnhut.

Cztery najbardziej wpływowe kolekcje pietystycznych historii życia są pełne historii kobiet: *Historia odrodzonych i heretyków* (1699, 1700) oraz *Życie tych, którzy wierzą* (1701), oba autorstwa Gottfrieda Arnolda, a także *Ostatnie godziny* (1733) hrabiego Erdmanna Henckla. Natomiast z dzieła Johanna Henricha Reitza (1655–1720) jasno wynika

¹⁶ Kazimierz Karolczak (red.), *Pamiętniki, dzienniki i relacje jako źródła do badań historycznych (XVIII–XX wiek)*, (Kraków : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2011).

rola kobiet w Kościele, kręgach modlitewnych oraz samej duchowości kobiet. W swojej *Historii odrodzonej* Reitz opisywał życie codzienne kobiet pietystek. Interesowało go ich funkcjonowanie w zgromadzeniach oraz głównie kobiety biedne i niewykształcone¹⁷.

W sumie pięcioczęściowa historia Johanna Henricha Reitza zawiera pięćdziesiąt cztery historie kobiet. Opisane zostały historie lęków i cierpień związanych z ich ponownym narodzeniem oraz następujące po nich doświadczenie spokoju i radości. Co należy podkreślić, uwzględnione zostały kobiety różnych klas społecznych, panie szlachetnie urodzone i służące, wykształcone i niewykształcone¹⁸.

Specyfika powyższych źródeł sprawia, że główną metodą badawczą jest metoda prozopograficzna polegająca na analizie danych dotyczących członków określonej grupy społecznej. Prozopografia to jedna z nauk pomocniczych historii „zajmująca się identyfikacją człowieka w społeczeństwie, śledzeniem jego związków rodzinnych, rodowych, towarzyskich i społecznych”¹⁹.

Kobiety proroczek i ascetki zajmowały ważne miejsca w separatystycznych konwencjach, które zaczęły powstawać w środkowych Niemczech, w Erfurcie, Gotha, Quedlinburgu, Halberstadt i Halle. Same kobiety, o których mowa, nie zostawiły pism na swój temat z powodu braku wykształcenia. Są jednak świadectwa wiary tworzone przez ich współczesnych, zapisy z przesłuchań w kościele, teologiczne dyskusje o kobietach i prorocstwa oraz akta sądowe. W grudniu 1691 r. ukazała się publikacja *Rzeczywiste wiadomości o trzech ascetycznych kobietach* autorstwa Johanna Baptisty Crophiusa, znanego także jako pietystyczny Judasz, po tym jak w 1694 r. przeszedł na katolicyzm. Opisane przez niego kobiety proroczek miały kilka wspólnych cech. Były głównie niewykształcone i należały do niższej klasy społecznej – okoliczność, która była postrzegana jako potwierdzenie ich specjalnego powołania w charakterze pokornego narzędzia Bożego. Ich status społeczny znalazł odzwierciedlenie w przesłaniu, które zazwyczaj zawierało potępienie potężnych i bogatych. Większość z tych proroek była niezamężna i bezdzietna. Nie przejmując się troskami rodzinnymi, mogły zatem swobodnie realizować swoje

¹⁷ Douglas H. Schantz, Peter C. Erb, *An introduction to German pietism*, (Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2013), 218–220.

¹⁸ Ibidem, 220.

¹⁹ Józef Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, wyd. 6, (Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004), 88.

powołanie religijne. Ich roli jako prorokiń czasami towarzyszyły znaki cielesne, takie jak choroba lub stygmaty. Kobiety miały objawienia, znajdując się w stanie ekstazy. Ich ciała były czasami pobudzone, a czasem całkowicie sztywne. Podczas tego ekstatycznego doznania widziały lub słyszały coś, czego nie doświadczali inni. Objawienia otrzymane przez kobiety pietystyczne zawierały nowy wgląd w znaczenie Pisma Świętego, zwykle interpretacje, które potwierdziły nauki pietystów o nadchodzącym tysiącletnim królestwie Chrystusa, czyli o tak zwanej judeochrześcijańskiej eschatologicznej koncepcji milenaryzmu (chilizmu)²⁰.

Historie wspomnianych trzech kobiet proroczek można w pewien sposób odtworzyć: Annę Marię Schuchart z Erfurtu, Magdalенę Elrichs (ur. 1667) z Quedlinburga i Agnes Gräfiner, wędrującą prorokinię. Dzieje pierwszej z nich zostały szczególnie dobrze zbadane, choć niewiele wiadomo o jej wczesnym życiu. Jej ojciec był murarzem. Anna Maria nie potrafiła ani czytać, ani pisać. Przybyła do Erfurtu na początku 1691 r. i pracowała jako pokojówka w domu prawnika Johanna Gottfrieda Schmaltza, oddanego pietysty i przyjaciela Augusta Hermann Franckego. Krótko po nawróceniu, na początku listopada 1691 r., Schuchart doznała swojego pierwszego ekstatycznego przeżycia. Wcześniej nie interesowała się sprawami chrześcijańskimi; nawet nie uczyła się katechizmu i nie lubiła słuchać kazań. W wizji Bóg pokazał jej mękę potępionych i radość odkupionych. Ponadto zobaczyła, którzy z jej sąsiadów są pobożni, a którzy zostaną potępieni. Według relacji zapadła w przyjemny sen i usłyszała, jak Bóg przemówił do niej: „Bądź pocieszona, córko moja, odpuszczone są ci grzechy”. Co o niej wiemy? Schuchart urodziła się w Rossel, niedaleko Frankenhäusen. Chociaż na co dzień mówiła dialektem Turyngii, w trakcie ekstazy recytowała wiersze po niemiecku. Później nie mogła sobie przypomnieć tego, co mówiła. Jedna z obserwatorek powiedziała, że w wierszach podziękowała Bogu za nawrócenie i poprosiła, aby mógł nawrócić innych bezbożnych i dać jej siłę, by oparła się pokusom świata. Naoczny świadek, kowal, relacjonował to, co zaobserwował podczas ekstatycznych przeżyć Schuchart w Lipsku: „Kiedy zobaczyłem ją w ekstazie, położyła się jak martwa, całkowicie sztywna. Po pewnym czasie leżenia w ten sposób zaczęła się poruszać i mówić. W swoim przemówieniu wykonywała niezwykle gesty w zależności od tego, o czym mówiła. Kiedy

²⁰ Józef Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, 88; Douglas H. Schantz, Peter C. Erb, *An introduction*, 111, 286–287.

mówiła o upadku Babel, stała w okropny, przerażający sposób, przez co moja skóra drżała. Ale kiedy mówiła o Syjonie lub nadziei na lepsze czasy, nie moge opisać radości, która jej ciało ogarnęła²¹. Schuchart miewała wizje prawie codziennie, czasami nawet pięć razy na dzień. W styczniu 1692 r. jej przemówienia stały się bardziej surowe, gdy mówiła o zbliżającym się ostatecznym sądzie Bożym, ostrzegała: „przygotujcie się, dzień sądu nie jest już daleko”. Potępiła Erfurt i ostrzegła, że miasto spotka niedługo kara Boża. Ponadto w jednej z wizji Bóg pokazał jej wielką jamę, w której znajdowali się wybrani duchowni z Erfurtu, przeciwni pietystom. Schuchart w ekstazie także śpiewała, czasem nawet przez dwie godziny dziennie, niektórzy świadkowie zauważyli, że w takich chwilach jej głos był znacznie piękniejszy niż zwykle. Czasami krzyczała „to jest pyszne”, tłumacząc później, że zjadła niebiańskie jedzenie i piła niebiańską wodę. Pod koniec lutego 1692 r. jej ekstazy chwilowo ustały. Ale w liście z 11 marca 1692 r. obserwator napisał, że po raz kolejny zaśpiewała „nieznane hymny”. W maju tego roku naoczny świadek powiedział, że widział, jak w ekstazie Schuchart chwyta dłoń stojącej obok, pociąga ją do siebie i trzyma ją obiema rękami tak mocno, że nie sposób się uwolnić. Jesienią 1692 r. Anna Maria Schuchart przeniosła się do Halle i została powitana przez samego Augusta H. Franckego. W październiku Francke poinformował Spenera, że kiedy Schuchart i on modlili się razem, wpadła w ekstazę. Wyrecytowała także wierszyki, które on uznał za poruszające. Dnia 23 października 1692 r. na spotkaniu modlitewnym po południu na jej lewej ręce pojawiły się krople krwi, a kiedy zostały starte, napłynęły kolejne. Tego wieczoru świadkowie obserwowali też krople krwi na jej czole, gdy była w ekstazie. Nie wszyscy jednak podzielali entuzjazm religijny Schuchart. W 1694 r. została wyrzucona z miasta, a latem tego roku wraz z grupą radykalnych pietystów pod kierunkiem Johanna Kelpiusa wyemigrowała do Pensylwanii, gdzie kontynuowała działalność jako „Prorokini z Erfurtu”²².

Kolejna wizjonerka, Magdalena Elrichs, urodziła się w 1667 r. w biednej rodzinie w Quedlinburgu. Od 1691 r. rozpoczęła służbę w domu Johanna Heinricha Spröglę, pastora luterańskiego w tym mieście. Sprögel zauważył, że kiedy ją poznał, była niewierząca i nie wiedziała prawie nic o wierze chrześcijańskiej. Pastor wielokrotnie ostrzegał ją przed

²¹ Douglas H. Schantz, Peter C. Erb, *An introduction*, 286.

²² *Ibidem*, 191–193, 202, 419.

sądem Bożym i nadchodzącym potępieniem, jeśli nie zmieni swego postępowania. Jego ostrzeżenia musiały trafić do Elrichs, ponieważ w środę 9 grudnia 1691 r., w wieku 24 lat, po raz pierwszy doświadczyła ekstazy podczas nabożeństwa. W trakcie kazania popadła w trans i nie mogła się obudzić.

Siedziała nieruchomo z otwartymi oczami i wpatrywała się w niebo. Godzinę później, po zakończeniu nabożeństwa, odzyskała przytomność i zaczęła się ruszać. Łzy spływały jej po twarzy, ale wydawała się szczęśliwa. Wyjaśniła Spröglowi, że widziała Jezusa z zastępem aniołów. Doświadczenie powtarzało się w kolejnych tygodniach kilka razy dziennie. Podczas tych ekstaz siedziała z założonymi rękami i oczami patrzącymi w niebo. Odpowiadała na pytania i wykazywała się znaczną znajomością Biblii, chociaż nigdy jej nie studiowała. Niedługo potem Elrichs źle się poczuła i nie była zdolna do pracy w domu Sprögla. Pastor przyprowadził dwóch lekarzy, aby ją zbadali, ale żaden z nich nie znalazł choroby. Podobnie próbując ustalić źródło jej ekstatycznych przeżyć, zbadali ją trzech lekarzy i dwóch duchownych, ale nie byli w stanie zgodzić się ze swoimi odkryciami. Jeden z lekarzy uznał, że źródłem jej ekstazy jest histeria, inni przypisywali to przyczynom nadprzyrodzonym. W 1693 r. ekstazy stały się rzadsze. Natomiast w listopadzie 1699 r. Elrichs urodziła nieślubne dziecko. Została wyrzucona z rodzinnego Quedlinburga i zamieszkała ze swoją siostrą w Ermsleben, gdzie pracowała jako położna. Po tym wydarzeniu jej ekstazy jeszcze bardziej osłabły i ostatecznie ustały²³.

Agnes Gräfner dorastała w Lipsku w rodzinie z klasy średniej i potrafiła czytać i pisać. W Lipsku poznała Augusta H. Franckego i wstąpiła do kolegium, które zorganizował w mieście. Francke przedstawił ją Spenerowi jako „pobożną, bogobojną osobę, która nigdy nie miała złego imienia, ale często choruje”. Jesienią 1692 r. Gräfner odwiedziła przyjaciół w Gotha, podczas wspólnego czytania Biblii miała wizję Chrystusa i zawołała: „Widzę Pana Jezusa i świętych aniołów. Pan jest Królem, Pan jest Królem, Pan jest Królem”. Jeden ze świadków później zeznał, że Agnes lewitowała w powietrzu nad nimi i cały pokój się trząsł. Na początku 1693 r. Gräfner przeprowadziła się do Quedlinburga, gdzie mieszkała w domu pastora Sprögla. 29 kwietnia 1693 r., będąc w stanie ekstazy, przepowiedziała, że za siedem dni miasto zostanie zniszczone, w wyniku czego kilkoro z jej przyjaciół w pośpiechu je opuściło. Kiedy

²³ Ibidem, 191–194, 202, 419, 422.

Spener i Francke usłyszeli o przepowiedni, zaczęli obawiać się, że jej wizje przyniosą wstyd innym pietystom. Co stało się z Agnes Gräfner, nie wiadomo, gdyż od tamtego momentu źródła milczą na jej temat²⁴.

Anna Nitschmann (1715–1760)

Anna Nitschmann urodziła się 24 listopada 1715 r. w Kunewald na Morawach. Jej życie jest znane dzięki niej samej: w wieku 22 lat spisała pamiętnik, w którym szczegółowo opisała swoje życie. Anna i jej rodzina należeli do Morawian (Kościoła Braci Morawskich) – grupy wyznaniowej z Herrnhut. Morawianie byli przekonani, że pisanie swoich życiorysów pozwala na dogłębne zapoznanie się ze swoimi dobrymi i złymi uczynkami oraz na ich analizę. Do dzisiaj w archiwach wspólnoty Herrnhut przechowywane jest około dziesięciu tysięcy ręcznie pisanych autobiografii.

Ojciec Anny był rolnikiem, a matka krawcową. Nitschmann nie pochodziła z bogatego domu i miała utrudniony dostęp do edukacji, jednak nie wpłynęło to na jej religijność. Jako dziecko doświadczyła przemocy na tle religijnym. Ją i jej rodzinę zmuszano do uczestnictwa w katolickich mszach oraz do przyjmowania komunii²⁵.

Lata 20. XVIII w. były na Morawach czasem Wielkiego Przebudzenia (pietyzmu) religijnego, ogarniającego niemal wszystkich luteran. Ojciec Anny na wzór swoich pradziadów organizował wraz z żoną tajne grupy modlitewne. Uczestnicy tych spotkań czytali Biblię, rozmawiali o niej, śpiewali pieśni i modlili się. Aktywność religijna doprowadziła rodzinę Nitschmannów do nieszczęścia. Byli prześladowani, ojciec Dawid i brat Melchior zostali uwięzieni, jednak udało im się zbiec do Herrnhut, gdzie przebywali do 1725 r. W międzyczasie przyłączyła się do nich reszta rodziny: Anna wraz z matką i rodzeństwem. 17 marca 1730 r. Annę wybrano na najstarszą z niezamężnych młodych kobiet. Przywódca Morawian Nikolaus Ludwig von Zinzendorf przestrzegał, aby nie przyjmowała tej decyzji, jednak Anna była nieugięta. W kilka tygodni po tym wybrze założyła wraz z 18 kobietami zrzeszenie przypominające klasztor:

²⁴ Ibidem, 191, 194–195.

²⁵ Martin H. Jung, *Pietismus*, (Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag, 2005), 61–73; idem, *Frauen des Pietismus*, (Gütersloh : Gütersloher Verlagshaus, 1998), 72–77.

malerńkie pokoiki pozbawione wygod i ciągła modlitwa, którą uczestniczki odmawiały nawet w nocy.

W 1741 r. Anna porzuciła swój stan niezamężnej kobiety, jednak nadal pozostała gorliwą pietystką. Zafascynowana życiem zakonnym w kolejnych latach zaczytywała się w żywotach świętej Teresy – hiszpańskiej mistyczki²⁶, która stała się dla niej wzorem do naśladowania. Dowiedziawszy się o tym, hrabia Zinzendorf skarcił jej postawę, tak bardzo podobną do katolicyzmu. Anna porzuciła więc myśl o mistycyzmie i ascezie²⁷.

Nitschmann, od kiedy pojawiła się w Herrnhut, wzbudzała zainteresowanie Zinzendorfa, który pomimo że był w związku małżeńskim, dwukrotnie się jej oświadczał. Za każdym razem był odrzucany. Jego zainteresowanie Anną miało ogromny wpływ na jego żonę Erdmuthe Dorotheę von Zinzendorf, która ostatecznie umarła ze zgryzoty w 1755 r. Po jej śmierci 27 czerwca 1756 r. Nitschmann poślubiła Zinzendorfa. Trzy lata później, 21 maja 1760 r. w Herrnhut, zmarła zaledwie dwa tygodnie po śmierci męża.

Anna znana jest z poezji i pieśni. Najbardziej znane dzieła Nitschmann to hymny *Panie Jezu Chryste, moje życie, Teraz powiedz Amen* czy *Bliskość i odległość*. Jej twórczość religijna opowiada o grzesznym człowieku oraz ogromnym, dobrym i litościwym Bogu. Pod tym względem jej pieśni nawiązują do dzieł samego Marcina Lutera, z którego Anna przez całe życie brała przykład. Nitschmann to przykład misjonarki oraz religijnej mistyczki, która całe swoje życie oddała Bogu i wspólnocie z Herrnhut²⁸.

Zakończenie

Pisma Philippa Jakoba Spenera na temat pietyzmu kobiet miały sprzeczne przesłanie dla kobiet: z jednej strony wzywały do reformy, ogłosiły kapłaństwo wszystkich wierzących i zachęcały kobiety do bycia kowalami własnego rozwoju duchowego; z drugiej strony myślenie przywódców pietystycznych niewiele różniło się od tradycyjnych poglądów na

²⁶ św. Teresa od Jezusa, *Księga mojego życia*, (Poznań : Flos Carmeli, 2010).

²⁷ Martin H. Jung, *Frauen des Pietismus*, 70–73.

²⁸ Idem, *Pietismus*, 69–70; Martin Schmidt, *Pietismus*, (Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz : Verlag W. Kohlhammer, 1972), 93–109.

kobiety i ich poddanie się mężczyznom. Moore pisze: „To była możliwość nowych narodzin i nowego zrozumienia, które wymagały nowego stylu życia; jednak kobiety nie miały władzy nad własnym stylem życia, a poczucie powołania było monitorowane i kontrolowane przez społeczeństwo bardziej niż w przypadku mężczyzn”²⁹. Sam Philipp Jakob Spener wahał się, jakie role i zaangażowanie są otwarte dla kobiet. W *Duchowym kapłaństwie* z 1677 r. zachęcał kobiety do czytania i interpretowania Biblii. Miały pełne prawo dyskutować o Piśmie Świętym oraz pouczać współwyznawców. Dla Spenera nie był to problem, o ile ograniczało się to do nieformalnych rozmów z przyjaciółmi i rodziną w prywatnym otoczeniu. Mówił pozytywnie o rosnącej liczbie rodzin sprawujących nabożeństwa w domu, w których kobiety uczestniczyły wraz z mężczyznami. Zauważał nawet, że w niektórych domach są kobiety, które Bóg pobłogosławił zrozumieniem i które rozmawiają z rodzinami na spotkaniu w kościele „domowym”. Philipp Jakob Spener miał głębokie zastrzeżenia do kobiet proroków, od ich pierwszego pojawienia się na początku 1690 roku, przewyższał w swoich poglądach nawet A. H. Franckego. Spener był zasadniczo otwarty na możliwość ekstatycznych przeżyć i bezpośrednich objawień od Boga, ale szybko je zaczął analizować, ponieważ Biblia ostrzega przed fałszywymi prorokami, którzy pojawiają się w dniach ostatecznych. Pod wpływem Spenera Francke ostatecznie odrzucił autorytet ekstatycznych przeżyć kobiet i zawartego w nich przesłania³⁰.

Bibliografia

Opracowania

- Brzoza-Hertmanowicz, Małgorzata. Stepan, Kamil. *Słownik władców świata*, (Kraków : PIW, 2005).
- Buzek, Andrzej. *Historia kościoła*, (Warszawa : Wydawnictwo Diecezjalne Stan, 1957).
- Jung, Martin. *Frauen des Pietismus*, (Gütersloh : Gütersloher Verlagshaus, 1998).
- Jung, Martin. *Pietismus*, (Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag, 2005).

²⁹ Martin Schmidt, *Pietismus*, 93.

³⁰ Ibidem, 195–197.

- Karolczak, Kazimierz (red.), *Pamiętniki, dzienniki i relacje jako źródła do badań historycznych (XVIII–XX wiek)*, (Kraków : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2011).
- Księgi wyznaniowe Kościoła luterańskiego*, (Bielsko-Biała : Wydawnictwo Augustana, 2003).
- Lehmann, Hartmut. Schilling, Heinz. Schrader, Hans-Jürgen. *Jansenismus, Quietismus, Pietismus, Im Auftrag der Historischen Kommission zur Erforschung des Pietismus*, (Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2002).
- Maciuszko, Tadeusz, Janusz. „Asceza”, w: *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 1, (Warszawa : Polskie Wydawnictwo Naukowe, 2001), 353.
- Matthias, Markus. “Pietism and Protestant orthodoxy”, w: Douglas Schantz (ed.), *A companion to German Pietism 1600–1800*, (Leiden–Boston : Brill, 2014).
- Ozorowski, Edward. *Słownik podstawowych pojęć teologicznych*, (Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2007).
- Schantz, Douglas. Erb, Peter. *An introduction to German pietism*, (Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2013).
- Schilling, Heinz, *Marcin Luter. Buntownik w czasach przełomu*, tłum. J. Kałużny, (Poznań : Wydawnictwo Nauka i Innowacja, 2017).
- Schmidt, Martin. *Pietismus*, (Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz : Verlag W. Kohlhammer, 1972).
- Szymański, Józef. *Nauki pomocnicze historii*, wyd. 6, (Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004).
- św. Teresa od Jezusa. *Księga mojego życia*, (Poznań : Flos Carmeli, 2010).
- Wachowiak, Bogdan (red.), *Prusy w okresie monarchii absolutnej (1701–1806)*, (Poznań : Polska Akademia Nauk, 2010).
- Wipszycka, Ewa. „Egipt – ojczyzna mnichów”, w: Starowiejski, Marek (oprac.), *Apoftegmaty Ojców Pustyni*, t. 1, (Warszawa : Akademia Teologii Katolickiej, 1986).